

ПСИХІЧНЕ, ЛОГІЧНЕ І ЛІНГВАЛЬНЕ У ПАРАДИГМІ КАРТИНИ СВІТУ

У статті представлені асоціативні поля й асоціативні значення стимулів «авторитет» і «повага» у зіставленні з лексичним значенням відповідних слів. Дослідження проводилося на основі методу вільного асоціативного експерименту.

Ключові слова: *стимул, реакція, асоціація, асоціативне поле, асоціативне значення, лексичне значення, вільний асоціативний експеримент.*

В статті представлені ассоциативные поля и ассоциативные значения стимулов «авторитет» и «уважение» в сопоставлении с лексическим значением соответствующих слов. Исследование проводилось методом свободного ассоциативного эксперимента.

Ключевые слова: *стимул, реакция, ассоциация, ассоциативное поле, ассоциативное значение, лексическое значение, свободный ассоциативный эксперимент.*

The article presents the associative fields and associative value of stimulus “authority” and “respect” in comparison with the lexical meaning of the words. The research was conducted by the free associative experiment.

Key words: *stimulus, reaction, association, associative field, associative meaning, lexical meaning, free associative experiment.*

Унікальність феномену мови пролягає насамперед у тім, що вона, будучи формою існування мисленневої діяльності, а значить, невід'ємною частиною людської природи, є універсальним комунікативним засобом, який забезпечує функціонування усіх сфер індивідуального та суспільного життя людини. Аналіз та синтез мовних і мовленнєвих процесів, що відбуваються у мисленні та психіці мовця, дає змогу отримати адекватний матеріал для аналізу та синтезу відповідних мовних і мовленнєвих явищ. Невичерпним джерелом для такого дослідження є асоціативний експеримент, результатом якого стає встановлення асоціативних зв'язків, що виявляють не лише індивідуальне сприйняття носіями мови навколишнього світу (рівень мовлення), а й узагальнене бачення його за допомогою лінгвальних засобів (рівень мови).

Завданням перших асоціативних досліджень було вивчення індивідуальних особливостей людей. Поступово сформувався метод асоціацій. Виділення психолінгвістики в окрему галузь науки розширюються можливості використання асоціативних експериментів. Так, Дж. Діз уперше експериментально встановлює та описує семантичні й асоціативні характеристики слова, І. Овчиннікова досліджує асоціативні процеси і виникнення висловлювань, В. Андрієвська вивчає особливості асоціацій і їх вплив на побудову речень, Н. Болотнова на основі досліджень асоціативних зв'язків слів робить висновок, що асоціативне поле слова віддзеркалює його комунікативний потенціал. Удосконалюють метод асоціацій О. Залевська, Н. Золотова, Ю. Караулов, Н. Подражанська, серед українських дослідників – Н. Бутенко, О. Горошко, Д. Терехова, О. Холод та інші.

Проте є аспекти, що залишилися поза увагою лінгвістів або мало досліджені. До таких зокрема належить проблема реконструкції картини світу, встановлення семантичної структури слів різних семантичних груп тощо. Сприйняття людиною світу значною мірою залежить як від мови, що забезпечує семантичний зв'язок між різними сферами буття людини, так і від соціального середовища, в якому перебуває мовець, у тому числі діалектного впливу. Такі розвідки асоціативним методом досі не проводилися, хоча могли б відкрити нові можливості у змалюванні психосоціолінгвістичного портрету мешканців різних регіонів України. Цим зумовлена актуальність дослідження.

Метою цієї статті є реконструкція семантичного поля стимулів *авторитет* і *повага* у картині світу поліщуків, зіставлення асоціативного та лексичного значень цих понять для розуміння специфіки сприйняття мовців.

Мова успадковується людиною як складова частина культури. Культура формується й виражається за допомогою мовних засобів, саме мова акумулює ключові концепти культури, перетворюючи їх на знакове втілення – слова. Утворювана мовою модель світу є суб'єктивним образом об'єктивного світу, вона має риси людського способу світосприйняття [1].

Мовна картина світу формується на особливостях соціального і трудового досвіду кожного народу. Ці особливості знаходять своє вираження у відмінностях лексичної та граматичної номінації явищ і процесів, у сполучуваності тих чи інших значень, в їх етимології. У мові фіксується вся різноманітність творчої пізнавальної діяльності людини (соціальної та індивідуальної). Саме людський фактор можна побачити у всіх мовних утвореннях як у нормі, так і у відхиленнях та індивідуальних стилях [2].

Логічне осмислення, відчуття й оцінка (втілені насамперед у лексичній системі мови) реального світу й усього, що привноситься в нього людською свідомістю, визначається як національна мовна картина світу. Існує така кількість національно-мовних картин світу, скільки існує мов, кожна з яких відображає унікальний результат багатомовної роботи колективної етнічної свідомості над осмисленням і категоризацією буття людини [3].

Національна мовна картина світу є результатом відображення колективною свідомістю етносу зовнішнього світу в процесі свого історичного розвитку одночасно з пізнанням цього світу. Зовнішній світ і свідомість – це два фактори, котрі породжують мовну картину світу будь-якої національної мови [3].

Зовнішній світ, навколишня дійсність, або Всесвіт, іншими словами просторово-часовий континуум, сприймаються людьми як безкінечні та неперервні у просторі й часі. Однак етнос (його буденна свідомість) безпосередньо сприймає лише малу частину просторового континууму (ареал свого мешкання) протягом малої частини часового континууму. Тобто на національну свідомість, яка створює первинну модель світу, впливає тільки невелика частина просторово-часового континууму – природно-кліматичні умови ареалу мешкання, які існували в історичний період мовного становлення конкретного етносу. Єдність зовнішнього світу, як фактор, що визначає спільність людської психології та мислення, на етапі формування національно-мовної картини світу різних народів не існувала. Природно, що підлягати лексикалізації могло лише те, що було присутнім безпосередньо в цьому середовищі. Значно пізніше наукове знання зробило надбанням буденної свідомості багато фактів зовнішнього світу, які перебували за межами безпосереднього сприйняття. Національно-мовна картина світу розширилася за рахунок нових реалій [3].

Унікальність вербального відображення світу визначається як особливостями національного складу мислення, так і об'єктивними, а іноді досить очевидними розбіжностями перших двох складових – природного середовища й матеріальної культури. Ці дві складові просторово-часового континууму існують у кожного представника етносу в безпосередніх відчуттях, тобто є, за термінологією Б. Рассела, сенсиріліями. Сенсирілії є невід'ємною частиною ментально-лінгвального комплексу людини, інформаційними цілісностями, які відповідають статусу інформем – базових одиниць ментально-лінгвального комплексу людини. “Інформема, яка пройшла через семіозис, – це інформема з ім'ям, або концепт. Стаючи концептом, інформема суттєво змінює свій статус: вона є вже надбанням не лише окремої людини, а й відповідної мови” [4].

В основі значення слова як мовного явища можуть бути не лише поняття, а й уявлення, на що звертав увагу ще О. Потебня, а пізніше обґрунтовував Л. Виготський. Вербально не виражені домовні уявлення створюють широкі можливості для різної інтерпретації знань про світ і зумовлюють різне членування його одиниць, різних мовних способів вираження зв'язків і відношень між ними [5].

Таким чином, структура мовної картини світу є однією з частин тричленної парадигми картини світу – психічної (домовної), логічної (концептуальної) та лінгвальної (мовної). Відповідно кожний рівень структурується концептами, поняттями та значеннями [5], що взаємодіють і до певної міри штучно виокремлюються залежно від аспекту, предмета й об'єкта дослідження.

Якою мірою національна картина світу обумовлюється локальними впливами, зокрема діалектним, поки лишається недостатньо з'ясованим. Безумовно, експериментальні дослідження дадуть змогу визначити, наскільки суттєвим є вплив соціальних і територіальних діалектів на формування картини світу.

З метою реконструкції фрагмента мовної картини світу мешканців поліських районів Житомирської області нами було проведено вільний асоціативний експеримент, у якому взяли участь 550 осіб без обмежень віку та роду діяльності. До стимульного списку включено актуальні поняття морально-етичної групи, оскільки вони є важливими для нашого суспільства, яке переживає період зміни політичного, соціального, економічного влаштування, а у зв'язку з цим і зміни у свідомості.

До стимулів потрапили поняття *авторитет* і *повага*, розуміння мовцями яких значною мірою впливає на формування міжособистісних та суспільних відносин. Знання структури семантичного поля цих стимулів може мати прикладне значення для психології, педагогіки, соціології, політології, іміджології, інформаційної політики тощо.

Лексичне запозичення *авторитет* цілком освоєне українською мовою і знайшло власне місце у лексичній системі завдяки сформованій семантиці: *Авторитет* 1) *тільки одн., род. -у*. Загальновизнане значення, вплив, поважність (особи, організації, колективу, теорії і т. ін.). 2) *род. -а*. Про особу, що користується впливом, повагою, заслуговує повного довір'я [6, с.8]. Компонентами лексичного значення є ядерні семи ‘загальновизнане’, ‘вплив’, ‘поважність’ (для 1-го лексико-семантичного варіанту значення) та ‘особа з такими характеристиками’ (для 2-го варіанта). Периферійні семи представлені у вигляді незамкненого кола елементів, що практично не обмежують валентності поняття – ‘особи’, ‘організації’, ‘колективу’, ‘теорії’, ‘і т. ін.’. Цікаво, що периферійна сема ‘особи’ з першого варіанта значення стає ядерною для другого.

Як свідчить аналіз експериментальних результатів – 168 різних вербальних асоціацій, – асоціативне поле стимулу *авторитет* формується системою денотативних та конотаційного фрагментів, які ми називаємо семантичними сферами.

Найвагомішою за частотністю однієї з реакцій виявилася денотативна семантична сфера якісних характеристик поняття. Принаймні вона містить найчастотнішу реакцію ‘повага’ (42), а також відносно частотні ‘влада’ (9), ‘великий’ (6), ‘відомий’ (6). Очевидно, для полісянина поняття авторитету асоціюється у першу чергу з особою (у лексичному значенні це периферійний компонент), яка має бути наділена позитивними якостями: ‘лідер’ (13), ‘популярність’ (4), ‘поважність’ (4), ‘порядність’ (3), ‘поважний’ (2), ‘головний’ (2), ‘добрий’ (2), ‘сильний’ (2), ‘розум’, ‘розумний’, ‘знання’, ‘лагідність’, ‘мудрий’, ‘відповідальність’, ‘справжній’, ‘умний’, ‘багатий’, ‘розсудливий’ (по 1) тощо.

Семантична сфера «суб’єкт та об’єкт» містить реакції, які називають носіїв ознаки. Спостерігається внутрішній розподіл реакцій на ті, що називають професійну приналежність осіб, і ті, що не мають відношення до професійності, причому переважають перші. Авторитетом мають бути наділені ‘директор’ (30), ‘начальник’ (13), ‘керівник’ (6), ‘шеф’ (2), ‘вчитель’ (7), ‘лікар’ (4), ‘декан’ (2), ‘президент’ (4), ‘методист’, ‘викладач’, ‘старший повар’, ‘прораб’, ‘студент’, ‘депутат’, ‘бізнесмен’, ‘підприємець’ (по 1) тощо. Прикро, що лише у двох опитаних авторитетом користується ‘колега’. Для окремих інформантів авторитетні особи асоціюються більшою мірою з відомими для не всіх, а лише для опитуваного людьми: ‘Олена Іванівна’, ‘Сергій Іванович’, ‘О. Я. Павка’, ‘Іскоростенський’, ‘Президент Янукович’, ‘Арсеній Яценюк’ (по 1). Високу частотність має реакція, що прямо пов’язана з периферійним лексичним компонентом ‘особи’ – ‘людина’ (14), ‘людина, на яку рівняються’, ‘людина, з якої можна брати приклад’, ‘зразкова людина’, ‘людина-керівник’, ‘людина, що має владу над іншими’, ‘впливова людина’, ‘головна людина’, ‘персона’, ‘особа, яка керує’ (по 1). Об’єкти (у лексичному значенні компоненти ‘організації’, ‘колективу’) значно менш частотно представлені у реакціях: ‘школа’ (2), ‘університет’, ‘міська рада’, ‘армія’ (по 1).

Семантична сфера «сім’я» денотативного фрагмента асоціативного поля виявляє специфіку сприйняття аналізованого стимулу опитаними полісянами. Принаймні реакції інших груп інформантів у нашому експерименті (державні службовці, працівники культури і освіти, які репрезентують усі області України і АР Крим) не виокремлюються за такою семантикою. Мабуть, патріархальні культурні традиції певною мірою формують свідомість сучасної людини, для якої сімейні цінності можуть бути не на останньому місці: ‘мама’ (23), ‘батьки’ (15), ‘батько’ (13), ‘тато’ (5), ‘сім’я’ (3), ‘родина’, ‘чоловік’ (4), ‘бабуся’ (2), ‘брат’ (2), ‘батьківський’ (2), ‘мій чоловік’, ‘дружина’, ‘тітка’ (по 1). Близькими до цієї сфери вважаємо реакції ‘друг’ (4), ‘друзі’ (1), а також ‘я’ (4), щоправда остання могла б розглядатися окремо, але низька частотність обмежує таку можливість.

З однією з ядерних сем лексичного значення (‘вплив’) перетинається незначна за кількістю та частотністю реакцій семантична сфера ‘діяльність’, яка віддзеркалює потенційні синтагматико-парадигматичні зв’язки стимулу, а також сприйняття опитаними поняття *авторитет* як пов’язаного з процесом певної діяльності, про що свідчать асоціації, переважно представлені абстрактними поняттями: ‘вплив’ (4), ‘лідерство’ (4), ‘робота’ (3), ‘впливовість’, ‘завоювать’, ‘це керувати над всіма’, ‘керування’, ‘діяльність’ (по 1).

Суто периферійною за коефіцієнтами частотності, але показовою за характером реакцій є денотативна семантична сфера «атрибут». Для сучасного полісянина авторитет виявляється через низку супроводжувальних, частіше матеріальних, речей – ‘офіс’ (3), ‘посада’ (2), ‘великий будинок’, ‘фірма’, ‘джип’, ‘комп’ютер’, ‘контора’, ‘кабінет’ (по 1), але важливо, щоб були ‘підлегли’, ‘багато людей’ (по 1), бо це призводить до того, що з’являються ‘велич’, ‘признання’ (по 1) тощо.

На відміну від лексичного значення, в асоціативному завжди наявний конотаційний фрагмент. Стимул *авторитет* викликає оцінні реакції широкого діапазону – від безумовно позитивних ‘сила’ (3), ‘дуже високий’, ‘найкращий’, ‘найвисокіший’, ‘приклад’ (по 1) до негативних ‘низький’, ‘тоталітарність’, ‘що воно таке’ (по 1). Окрему позицію займають стилістично марковані елементи ‘месний (3), ‘крутий’ (3), ‘круто’ (2), ‘придуток’, ‘стоячий’ (по 1). На жаль, виникають асоціації, зумовлені нав’язаним через активізацію в інформаційному просторі інтересом до кримінальної сторони життя: ‘кримінал’ (2), ‘кримінальний (2), ‘бандит’, ‘банда’, ‘пахан’, ‘бугор’ (по 1).

Асоціативне значення стимулу *авторитет* формується у свідомості полісян комплексом строкатих у семантичному відношенні ядерних реакцій. Є підстави стверджувати, що на рівні мовлення в асоціативному значенні індивідуалізуються й конкретизуються найбільш актуальні для мовців семи лексичного значення, не обов’язково ядерні. Так, асоціативне значення базується на одній з периферійних сем лексичного – ‘особи’: ‘директор’, ‘мама’, ‘батьки’, ‘людина’, ‘батько’, ‘лідер’, ‘начальник’. Ядерна сема лексичного значення ‘поважність’, яка відображає внутрішню сутність людини з авторитетом, трансформується у свідомості полісян у елемент без суфікса абстрактності ‘повага’, що, очевидно, відображає почуття, внутрішнє сприйняття мовцем такої людини.

У опитаних вище зазначеної групи, сформованої за ознакою професійності, асоціативне значення концепта *авторитет* утворене єдиною ядерною реакцією ‘повага’. Але відбувається зміщення кута зору в бік професійного сприйняття, що підтверджується реакціями ‘керівник’ та ‘лідер’, які, хоч не стали ядерними, але за частотністю наближаються до них.

Питоме слово *повага* є стрижнем асоціативного значення стимулу *авторитет*, що може бути свідченням того, який шлях пройшло запозичення у процесі семантичного освоєння та яким чином семантика слів набула синонімічного значення. За словниковим визначенням, **Повага** -и, 1) Почуття шани, прихильне ставлення, що ґрунтується на визнанні чийх-небудь заслуг, високих позитивних якостей когось, чогось. || Вияв цього почуття. || *Діал.* Авторитет. Засвідчувати повагу . •• З **великою** **високою** і т. ін.) **повагою** — уживається як ввічлива формула наприкінці листа до кого-небудь. 2) *Рідко.* Солідність, серйозність. || у *знач. прися.* **повагою**. Те саме, що **повагом**. 3) *Діал.* Рішучість. 4) *Діал.* Спокій. •• З **повагою** — а) шанобливо; б) поважно; в) повільно, не поспішаючи [6, с. 992]. У структурі лексичного значення ключовою ядерною семою є ‘почуття шани’, на формування якого впливають поняття, виражені периферійно: ‘визнання заслуг’, ‘позитивних якостей’. Утворення решти лексико-семантичних варіантів значення пов’язане з осмисленням периферійної семи, оскільки саме завдяки її широкій семантиці стали можливими рідко вживаний та діалектні змісти.

Стимул *повага* викликав 173 різні вербальні асоціації, а 25 з 550 опитаних не відрагували на це поняття. Денотативний фрагмент асоціативного поля, на відміну від

конотацийного, доволі об'ємний, проте недостатньо чітко структурований, семантичні сфери утворені великою кількістю периферійних реакцій, що являють собою абстрактні поняття, хоча ядро поля виявляє прагнення мовців до конкретного сприйняття.

Найчіткіше окреслено попри велику кількість різних реакцій (58) є семантична сфера «суб'єкт / об'єкт», тобто полісяни асоціюють одне з провідних моральних понять з особою, до якої таке почуття відчують. Ядерними стали реакції 'батьки' (53), 'люди' (30), 'мама' (12), 'старші' (22), 'старість' (16). Цікаво, що перевага надається сімейному оточенню, хоча вагомим компонентом є широкозначний 'люди', окремо виділяються вікові характеристики. Це значною мірою перетинається з асоціативним полем *авторитет* і показує традиційну будову картини світу полісян із фундаментальним фрагментом «сім'я». Периферійні реакції посвідчують загальну картину: 'бабуся' (4), 'дорослі' (4), 'люди похилого віку' (2), 'дорослі' (2), 'діти' (4), 'сім'я' (2), 'вік' (2), 'старі люди', 'папа', 'дружина', 'хороша людина', 'мій чоловік', 'до близьких' (по 1) тощо. До кола цих реакцій дотичні 'друг' (9), 'друзі', 'друзів', 'товариші' (по 1) та ін. Суб'єктами, які викликають пошану, можуть бути люди з професійного оточення інформантів: 'вчителі' (6), 'колеги' (3), 'викладач', 'відділ кадрів', 'шеф', 'директор', 'клієнт', 'педагог', 'учень' (по 1). Поодинокі випадки реакцій, що відображали б суспільно-політичну значущість поважних суб'єктів та об'єктів: 'Батьківщина' (2), 'Президент', 'Кабінет міністрів', 'єврей', 'материнство', 'хліб', 'мова', 'воля', 'незалежність' (по 1).

Семантична сфера «діяльність» представлена вузько. Інформанти вбачають можливості прояву поваги у процесах: 'управління' (8), 'робота' (4), 'дія' (2), 'гарні відносини' (2), 'допомога', 'виконання', 'послуга', 'заповнювати документи', 'розподіл', 'управляти', 'керувати', 'праця', 'допомагати людям', 'стажування', 'інспектування', 'гарне ставлення', 'поступатись місцем в автобусі' (по 1).

Лише периферійними реакціями представлена семантична сфера якісних характеристик поняття, причому доволі віддалених одне від одного семантично: 'вміння' (2), 'віддача', 'порядок', 'якість', 'турбота', 'дотримання дистанції', 'особиста', 'проста', 'поважливий', 'охайний' (по 1) та ін. Близькою до цієї сфери, але специфічною за семантикою є група реакцій, які можуть розглядатися як синонімічні до стимулу, оскільки вони відносяться до поняття *повага* подібно до відношень множин, що перетинаються, маючи спільну значеннєву частину: 'пошана' (12), 'авторитет' (11), 'ввічливість' (11), 'відношення' (6), 'добррозичливість' (6), 'ставлення' (5), 'розуміння' (4), 'доброта' (4), 'шанобливість' (3), 'взаєморозуміння' (3), 'розум' (3), 'вихованість' (3), 'довіра' (2), 'честь' (2), 'взаємність' (2), 'заслуга' (2), 'тактовність' (2), 'людяність', 'шанування', 'взаємоповага', 'шанобливе відношення', 'самоповага', 'сприймання', 'увага', 'уважаю', 'уважають', 'виховання', 'шанувати', 'честність', 'порядність', 'привітність' (по 1) тощо. Думаємо, ця ділянка асоціативного поля віддзеркалює особливості будови лексичного значення (2-й, 3-й, 4-й варіанти, тим паче, що останні є діалектними).

На відміну від авторитету, повага не потребує для опитаних спеціальної атрибутики, принаймні ця семантична сфера представлена лише двома реакціями – 'офіс' (3) та 'бумага' (1), щоправда перша наявна і в асоціативному полі стимулу *авторитет*.

Конотативний фрагмент напрочуд вузький і містить переважно позитивні оцінки – 'добре' (2), 'важливо', 'треба', 'сильна', 'круто' (по 1), хоча є й окремі негативні – 'хабарі', 'відсутня', 'монстр' (по 1). Така будова конотативного фрагмента на тлі значної кіль-

кості денотативних реакцій з семантикою важливих морально-етичних понять демонструє, що поняття *повага* є одним з визначальних у сприйнятті та розумінні опитаних.

Асоціативне значення стимулу *повага* не відтворює структури лексичного значення, оскільки ядерна сема 'почуття шани' представлена реакціями 'пошана', 'авторитет', 'ввічливість', які прагнуть, але не входять до ядра. Ядерні реакції 'батьки', 'люди', 'старші', 'старість', 'мама' опосередковано пов'язані з периферійними семами 'визнання заслуг', 'позитивних якостей', вони виявляють персоніфіковане сприйняття інформантами абстрактних морально-етичних понять.

На відміну від полісян, група опитаних з різних теренів України сприймає стимул *повага* у зв'язку з єдиною ядерною асоціацією 'авторитет', реакції ж 'до батьків' і 'до старших' знаходяться на межі ядра й периферії.

Таким чином, вільний асоціативний експеримент з метою відтворення психолінгво-соціального портрету полісянина є продуктивним методом дослідження. Експериментальна розвідка дає змогу реконструювати мовну картину світу, у тому числі фрагмент, пов'язаний зі специфікою часо-просторового континууму мовців. Результатом аналізу та синтезу результатів експерименту стає реконструкція асоціативного поля й асоціативного значення актуальних для сучасної людини понять, зокрема морально-етичної сфери, сприйняття та розуміння яких впливає на життя особистості й соціуму. Зіставлення лексичного й асоціативного значень демонструє збіги та розбіжності у їх будові в мовленні та мові, а також потенційні можливості трансформації. Подальші розвідки поступово розширюватимуть і уточнюватимуть деталі будови мовної картини світу та психолінгво-соціального портрету полісянина.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сукаленко Н. И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира. – Киев : Наукова думка, 1992. – 164 с.
2. Колерс П. Межъязыковые словесные ассоциации / Новое в лингвистике. – М. : Прогресс, 1972. – Вып. 6. Языковые контакты. – С. 254–276.
3. Чернишенко І. А. Фактори формування національних мовних картин світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн. : http://studentam.net.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=8846&Itemid=95.
4. Кубрякова Е. С. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М. : Наука, 1991. – 240 с.
5. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу / Мовознавство, 2004. – № 5–6. – С. 36–41.
6. Великий тлумачний словник української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред.. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2007. – с.8.